

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ

Yakaboo
publishing

Київ · 2019

УДК 94(477)(02.062)
Г85

*Усі права застережено. Жодну частину цієї книжки
не можна використовувати, відтворювати, публікувати уривки,
без письмового дозволу автора та видавництва.*

Перевидання книжки здійснено у рамках Програми дослідження
модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика
Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада),
Інституту історичних досліджень Львівського національного університету
імені Івана Франка та Українського Католицького університету.

ISBN 978-617-7544-20-2

© 1995, 2019 Ярослав Грицак, текст
© 2019 Yakaboo Publishing, макет
© 2019 Оксана Богуславська, дизайн обкладинки

При підготовці дизайну обкладинки використано фотопродукцію УНІАН.

ЗМІСТ

Вступ до третього видання	7
Передмова до першого видання	9
Вступ — Що таке новітня історія України	23
1. На досвітках нової доби	
Інкорпорація українських земель до складу Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — на початку XIX століття	35
Перша хвиля національного відродження на Наддніпрянській Україні	51
Російські і польські революційні рухи 1820–1830-х років	62
Кирило-Мефодіївці: Українська відповідь на нову імперську ідеологію	70
Йосифінські реформи та їхній вплив на західноукраїнське суспільство	82
Перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях	90
Від старої до нової України	102
2. Із селян — у націю	
Соціально-економічні зміни у підросійській Україні у другій половині XIX — на початку XX століття	111
Український національний рух у 1860–1880-х роках	124
Перенесення центру національного руху на західноукраїнські землі	138
Національний рух на Наддніпрянській Україні наприкінці XIX — на початку XX століття	158
Між федеративністю і самостійністю: Українська політична думка у 1890–1914 роках	172
Між містом і селом: Мобілізаційні здатності українського руху напередодні революції	183
3. У вогні війни і революції: 1914–1921 роки	
Велика війна	191
Доба Центральної Ради I: Мирний період	206
Українська революція: Дійові особи та виконавці	215
Доба Центральної Ради II: Хрещення вогнем	222
Гетьманська держава	234
ЗУНР: Українська держава між Сяном і Збручем	248
Доба Директорії I: Відродження республіки	260
Доба Директорії II: Війна всіх проти всіх	273
Чому зазнала поразки українська революція?	293

4. Велика пауза

Радянська Україна у 1920-х: Доба «українізації»	305
Радянська Україна у 1930-х: Десятиліття великого терору	322
Західна Україна у міжвоєнну добу: Під колесами історії	340
Західна Україна у міжвоєнну добу: Поворот направо	351
Спадщина міжвоєнної доби	370

5. Між двома тоталітаризмами

Об'єднання українських земель та радянська Західної України у 1939–1941 роках	383
Україна в перші місяці радянсько-німецької війни	395
Німецький окупаційний режим в Україні	412
Питання колабораціонізму: Спроба оцінки	419
Партизанський і повстанський рухи	436
Українське питання наприкінці війни (літо 1943 – весна 1945)	451
Баланс втрат і здобутків	472

6. Україна 1945–1995: Нова політична нація

Кінець сталінської доби	481
Відродження контрольованого автономізму	500
Великий погром	516
За права людини і нації: Політизація дисидентського руху	528
Від Чорнобиля до самостійності	537
Перші роки самостійності	558
Замість закінчення	575
Післямова	589
Примітки	599
Показчик імен	643

ВСТУП ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Є різні рецепти успішної кар'єри історика. Одні пишуть книжку за книжкою, і то так, щоб кожна наступна перевершила попередню. Інші пишуть одну добру книжку, за котрою їх потім пам'ятають. І якщо їм вистачає мудрості і сміливості, вони не намагаються повторити свій успіх.

Моя проблема полягає в тому, що вже роками я пишу і переписую одну й ту саму книжку, не досягнувши тої стадії, коли я міг би вважати її дійсно доброю. Ця книжка — історія України. І та, що ви тримаєте зараз у руках, є переробленим третім виданням книжки, яка вперше вийшла 1996 року.

Я не був цілком задоволений результатом уже тоді (кому як не автору знати про свої недоліки?), а тим більше не можу бути задоволений зараз, більш ніж 20 років потому. Тільки що із сумом розумію, що цю книжку переписати уже неможливо. За 20 років історична наука пішла далеко вперед. Коли я тільки починав писати цю книжку, я міг прочитати все, чи майже все, що появилось на тему української історії XIX–XX століть у 1970–80-х роках. За два останні десятиліття обсяг наукової продукції зріс так стрімко, що зараз неможливо прочитати не лише все те, що появилось на тему української історії — неможливо прочитати все те, що появилось щодо кожного розділу цієї історії зокрема.

За ці роки змінився й я. Скажімо, якби я писав цю історію зараз, я би радикальніше намагався вийти за рамки національної парадигми. Тоді головною темою книжки я обрав формування модерної української нації. Зараз я писав би про формування модерної України взагалі. Інша різниця: тоді я старався розглядати історію України у контексті її зв'язків «між Заходом і Сходом» — зараз я не обмежувався би цими рамками, а писав би глобальну історію України. І, нарешті, я зробив би її набагато коротшою. У наші часи інформаційного буму мало хто читає довгі тексти. Тому, хочеш достукатися до читача — старайся писати коротко.

Зрештою, я зараз і працюю над такою історією — глобальною але короткою історією України. Але це буде уже зовсім книжка, мало схожа на ту, яка вийшла 1996 року і третє видання якої ви зараз тримаєте в руках.

Причина, яка спонукала мене до нового видання цієї книжки проста: вона давно уже перестала бути доступною для читача, а мене й далі запитують, де можна її придбати. Іншими словами, книжка може так довго перевидаватися, доки існує читацький попит. Посереднім доказом цього попиту є факт, що видавництво «Генеза» у 2000 року без мого відома і дозволу самочинно опублікувало друге видання, навіть не виправивши друкарські помилки першого.

У цьому третьому виданні виправлено усі помилки. Сам текст зазнав мінімальних змін. Зміни стосуються тих формулювань й оцінок, з якими я зараз докорінно не можу погодитися. А в кінці додане нове закінчення, в якому пробую представити перспективу останніх 25 років.

Наприкінці хочу висловити свою подяку видавництву Yakaboo Publishing, а у першу чергу Оксані Форостині, за їхню ініціативу перевидати цю книжку та їхню терпеливу, але дуже прискіпливу працю над текстом.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Один із сучасних теоретиків дослідження націоналізму сказав, що національні історики мають таке саме відношення до будівничих нації, що і селяни, які вирощують мак, до торгівців опіуму: в обох випадках перші постачають другим сировину. Це особливо справедливо для східноєвропейського регіону, де історія грає особливо велику роль. Навіть якщо щоденний досвід не підтверджує уроків історії, історична спадщина продовжує тут справляти сильний вплив на людські голови, й праці істориків користуються незмінною популярністю.

Українські історики переважно постачали своїм співвітчизникам гіркий наркотик. Володимир Винниченко після прочитання чергового фрагмента «Історії України-Руси» записав у своєму щоденнику:

«Читати українську історію треба з бромом, — до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Паршиві шанолюбці, національне сміття, паразити й злодії продають [Україну] на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторяють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть... Ні, ні, української історії [читати] без броду, без валеріанки або без доброї дози філософського застереження не можна»¹.

Історія, яку тримає у руках шановний читач, можна назвати «історією без броду». Її підставовою тезою є **ствердження принципової нормальності української історії**. Це не означає, що вона має на меті замінити гіркий наркотик солодким. Українство було і залишається ураженим тяжкими хворобами. Нормальність української історії полягає у тому, що всі ці хвороби не є смертельними, вони є радше хворобами росту національного організму.

Українцям вдалося перетворитися на модерну націю у винятково несприятливих обставинах. Якщо прийняти, що нація має відрізнятися спільною мовою, історичною пам'яттю, конфесією, то жодна із цих характеристик не підходить повністю до України: трохи менше половини українського населення розмовляє зараз російською мовою, історична пам'ять значної його частини практично знищена, в Україні змагаються між собою за впливи зразу декілька церков. Протягом всієї новітньої історії українці підпадали під сильний асиміляційний тиск. Окрім втрат, спричинених асиміляцією, вони зазнали безпосередніх величезних біологічних втрат внаслідок великих соціальних катаклізмів ХХ ст. — двох світових воєн, національно-визвольних змагань, громадянської війни, трьох хвиль голодомору, радянських і фашистських репресій. Українці перебували у меншості серед населення найбільших міст й індустріальних центрів України. Їхня національно свідомі еліта була дуже нечисленною і переважно культурницького спрямування і не могла успішно виконувати роль національного проводу через брак політичного та господарського досвіду. Якщо додати до того майже абсолютну незацікавленість великих світових держав українською справою, то стає зовсім незрозумілим, як наприкінці ХХ ст. українцям вдалося проголосити свою політичну самостійність й утворити життєздатну та досить стабільну державу?

Існує декілька традиційних інтерпретацій того, як українцям вдалося вистояти перед життєвими незгодами. Одна з них представлена тими російськими і польськими інтелектуалами, які досі не змирилися з втратою українських земель. Вони трактували й надалі трактують український рух як чужоземну (австрійську, німецьку, польську і т. д.) інтригу, або ж, принаймні, як інтригу київських комуністів, що у момент розпаду Радянського Союзу проголосили самостійність України для того, щоб зберегти свою владу. Відповідно до цієї точки зору, українська мова є видуманою (Александр Солженіцин), а український рух — «найбільшим міфом ХХ ст.» (польський історик Едвард Прус). Цей напрям має дуже мало спільного з наукою, але завдяки російським ученим-емігрантам, які у 1920–1930-х роках осіли в Західній Європі та США, він донедавна займав досить сильні позиції у західній й американській славистиці та політології. Тимчасом як серед польських істориків Едвард Прус виглядає радше як довікопний динозавр, у Москві подібні погляди вважає гідним для себе поширювати провідний академічний інститут².

Помимо очевидного політичного забарвлення, представлення українськості як виключно «штучного» витвору не витримує наукової критики. Насправді більшість атрибутів існування нації — мова, територія, традиції тощо — не існує у природі у готовому виді; всі вони тією чи іншою мірою витворені завдяки свідомим зусиллям декількох поколінь національних інтелектуалів, політиків і громадських діячів. Ті російські й польські

автори, які стверджують «неприродність» української нації, забувають, що їхні нації у загальних рисах творилися так само — скажімо, російська національна свідомість формувалася повільно, як й українська чи білоруська, а польські національні діячі мали не менші проблеми у переконуванні польських селян у їхній «польськості», аніж українські інтелектуали у своїх спробах національно освідомити українських селян.

Інше трактування національної історії пропонували українська дорадянська і емігрантська історіографії: українська нація має глибоке коріння, яке сягає ще часів Київської Русі, ніколи не зникала, і українці завжди мали національну свідомість та бажали жити своїм власним, незалежним політичним життям. Але таке зведення явища модерного українства до «українськості», зрозумілої в одвічних мовно-лінгвістичних термінах, дуже звужує розуміння українського історичного процесу. Так, схема Грушевського, яка стала каноном для української нерадянської історіографії, зводила українську історію ХІХ ст. до культурно-національних процесів, які переживали українці у складі Російської й Австрійської імперії³. Внаслідок такого підходу, писав Олександр Оглоблин, *«широка й повноводна ріка історичного процесу переходила у вузький, хоч і сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція ХХ століття й відродження української державності з'являлися не як наслідок історичного розвитку України в ХІХ столітті, а як ніби щось випадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби»*⁴.

Подібним чином традиційна українська історіографія не спроможна пояснити, звідки взявся феномен 1991 року. Бо якщо «етнолізувати» українську історію ХХ ст., то українська держава якщо мала б і виникнути, то лише в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра з додатком Чернігівської, Сумської і Полтавської областей — більшість населення українських земель на Сході і Півдні піддалася сильній русифікації і втратила свою етнічну самобутність. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому не лише абсолютна більшість українців, а й значне число неукраїнців в Україні під час референдуму 1 грудня 1991 р. проголосувало за її самостійність?

Зрозуміло, що українська нерадянська історична наука не була однорідною. На відміну від народницької школи Антоновича і Грушевського, що ототожнювали українську націю з народом й етнічно-мовними критеріями, т. зв. державницька школа розширила це поняття соціально і територіально, поклавши в його основу політичний критерій — лояльність тих

чи інших громадян до ідеї української держави⁵. Але її слабкою стороною було звуження предмета української історії до діяльності українських національно свідомих еліт. Цей недолік мав би менше торкатися народницької школи, яка вслід за Грушевським проголошувала народ «альфою й омегою» історичного процесу. Однак відсутність специфічних методологічних прийомів, які дійсно дозволяли б студіювати настрої мас, призвела до того, що наміри досліджувати історію «народу» так ніколи і не були зреалізовані.

У результаті одним із найслабших місць традиційної української історіографії було писання історії «зверху вниз». Доповнити цей підхід дослідженнями історичного процесу «знизу вгору» спробували українські історики у добу національного відродження 1920-х років у Радянській Україні⁶. Більшість з них перебувала під впливом марксистської методології. Незважаючи на певний примітивізм і догматичність підходів, сильним моментом у цих спробах був аналіз соціально-економічної історії. Вони не могли бути цілковито успішними через брак відповідних конкретних досліджень, натомість вони окреслили загальні контури майбутньої історіографічної школи, яка так ніколи і не постала через те, що більшість істориків цього покоління, як марксистів, так і немарксистів, стала жертвою масових радянських репресій у 1930-х роках.

У теоретичному відношенні радянська історіографія історії України з цього часу була цілковито безплідною. Весь дальший її розвиток полягав у пошуку ілюстрацій до окремих (до того ж відповідно добраних) положень з праць Маркса, Енгельса, Леніна та тез партійних документів⁷. Теоретичною базою радянської історіографії була дивна суміш інтернаціонального марксизму з великодержавним російським націоналізмом. Вочевидь, що такий підхід особливо шкідливо позначився на інтерпретаціях української історії. Головною темою радянської історіографії є показ «віковічних» прагнень українців бути з великим російським народом. Усі події і постаті української історії, що не вкладалися у цю схему, підлягали нещадному осудженню або ж повному замовчуванню. Що ж до майбутнього українців, то їм відводилася роль «зблизитися» і «злитися» з іншими соціалістичними націями (малося на увазі у першу чергу «злиття» з російською нацією, бо ніхто не твердив про зближення українців з естонцями, грузинами чи узбеками) у новій історичній спільноті — «радянському народові».

Радянська історіографія мала рацію щодо можливості русифікації та «радянизації» значної частини українського населення. Однак вона не могла передбачити, що ті ж самі українці, які на перший погляд виявилися таким піддатливим матеріалом, у 1991 р. своїм рішенням жити політично самостійним життям заб'ють останній цвях у домовину Радянського Союзу.